

SPITAMEN JASORATI**Qoraxo'jayev Saydullo***Nizomiy nomidagi TDPU**Tarix fakulteti 3 kurs talabasi*

Aleksandr Baqtriyaning osonlik bilan qo'lga kiritgandan so'ng, Sug'd tomon hujumga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Aleksandrning Baqtriya va Areyada mahalliy aholiga bo'lgan munosabati, yunonlarning qilayotgan ishlari ahamionylardan ham ko'ra yomon bo'layotganligini bilgan mahalliy aholi hamda janglarda qatnashgan boshqa xalqlar uchun katta maktab bo'ldi. Ayniqsa, atrofdan kelgan jang qatnashchilari yunonlar armiyasining tarkibini, ularning harakat qilish, turli hiylalarni ishlatish yo'llarini o'rganib olishadi.

Aleksandr armiyasi Amudaryodan 5 kun muddatda o'tadi. Teridan yasalgan meshlarga somon tiqishib, sollar yasaldi va ular yordamida barcha askarlar Amudaryoning o'ng qirg'og'iga o'tib olishdi. Ko'p o'tmay Bess yashiringan qal'a topilib u qo'lga olinadi. Shundan keyin Aleksandr o'z armiyasini mahalliy otlar bilan to'ldirib, Sug'dning yirik poytaxt shahri Marakanda (Samarqand) tomon yo'l oladi.

Aleksandr qo'shinlari Navtaka orqali Zarafshon tog'larini janubi-g'arbiy tomondan aylanib o'tib Jom qishlog'i tomondan Marakandaga borgan. Shuning uchun ham, Jom atroflaridagi dasht hududlari mahalliy aholi tomonidan «Dashti Iskandar» deb aytiladi. Kvint Kursiy Rufning yozishicha, Aleksandr Marakandani olgandan keyin u yerda harbiy qism qoldirib, atrofdagi qishloqlarning aholisini qirib, uylarini yoqib yuboradi. Marakandada garnizon qoldirib Aleksandr Ustrushana orqali Sirdaryo tomon yo'l oladi. Ammo bu armiyani tog'li hududlarda pistirmalar kutib turgan edi. Aleksandr katta kuchni tog'li sug'diylarga qaratishga majbur bo'ladi. Tog'lik sug'diylar turli pistirmalardan foydalanib dushmanga qattiq qarshilik ko'rsatishdi. Juda ko'plari qirib tashlandi. Tog'li qochqinlarning umumiy soni 30000 edi. Ularning faqat 8000 tirik qolishdi. Bu urush Ustrushona tog'larida bo'lib o'tdi. Ushbu hududlar manbalarda «Sug'd tog'lari» deb keltiriladi.

Spitamen boshchiligidagi sug'diylar Marakanda qal'asida qoldirilgan garnizonni qurshovga olishadi. Aleksandr Spitamen bilan Kraterga murojaat qilib, aholini tinchitishda yordam berishini so'raydi. Ammo Spitamen Aleksandrning bu iltimosi faqat hiyla ekanligini yaxshi tushunadi va bu taklifga qarshi butun aholini qo'zg'olon ko'tarishga chaqiradi.

«Spitamen» nomi «yaxshi niyatlar egasi» ma'nosini bildiradi. Spitamenning qizini Aleksandr buyrug'i bilan Selevkka xotinlikka berilganligi ma'lum. Avestoda esa, Spitama ismi doimo Zaratushtra ismi bilan birgalikda keladi. Aleksandrning Ustrushona tog'laridagi qo'zg'olonidan keyin ularni ayovsiz qirganligini Spitamen ham va uning orqasidan ergashuvchilar ham yunon bosqinchilariga qarshi imkon

qadar kurashish rejasini tuzishdi. Samarqandliklar bilan bir vaqtning o'zida Sirdaryo bo'yidagi shahar va qishloqlarning aholisi ham qo'zg'olon ko'tarishdi. Sirdaryo bo'yidagi shaharlarning biri Gaza shahri bo'lib, bu shaharni mutaxassislar Nov shahri o'rnida bo'lganligi to'g'risida yozadilar. Shunda Aleksandr Marakanda qal'asida qurshovda qolgan harbiy kuchlarga yordam berish uchun lashkarboshilaridan Farnuk va Karen boshchiligidagi qo'shimcha katta kuchni yuboradi. Qo'shimcha kuch kelgunga qadar Spitamen shaharni to'liq egallaydi.

Yaksart bo'ylaridan Aleksandr yuborgan qo'shimcha kuchlar nihoyatda ko'p bo'lganligi uchun ham Spitamen Marakandani tashlab chiqishga majbur bo'ladi. Shunda Aleksandr qo'shinlari Marakandani butunlay yoqib yuborishgan. Afrosiyobdagi ko'p yillik qazishma ishlari buni isbotlaydi.

Samarqand shahrining ahamoniylar davridagi maydoni 220 gektar yerni egallagan bo'lib, u yo'laksimon qilib qurilgan (koridor tipidagi), usti tom shaklida yopilgan mudofaa devori bilan o'rab olingan edi. Bundan tashqari shaharning arku-a'losi ham uning boshqa qismlaridan xuddi shunday devor bilan ajratilgan. Shaharning barcha yeridagi mudofaa devorlarida qancha arxeologlar ish olib borgan bo'lsalar ularning hammasi devorlarining ichini xuddi tandirning ichiday bo'lib kuyganligini yozishgan.

Yunon tarixchisi Arrianning Spitamenni «Marakandani tashlab shimolga «Sug'd poytaxtiga» (Basileyaga) ketdi» degan xabari bor. Tarixchining aynan shu xabari to'g'risida juda ko'p vaqtlardan buyon matbuotda turli darajadagi ilmiy munozaralar bo'lib kelmoqda. Chunki bu xabardan ikki xil ma'noni anglashimiz mumkin. YO «Sug'dda ikkita poytaxt shahar bo'lgan», yoki «bu manbani yozishda Arrian adashgan», degan tushunchalarni olish mumkin.

Shu o'rinda tarixchilar qoldirgan «Spitamening Maroqandani tashlab chiqib ketishi» to'g'risidagi epizodni eslasak, yozma manbada «Spitamen Maroqandani tashlab shimol tomonga ketdi» deyilgan, «g'arbga» emas. Haqiqatdan ham Ko'ktepa Samarqandga nisbatan shimol tomonda joylashgan, g'arbda, ya'ni, Buxoro tomonda emas. Xuddi shuningdek Qashqadaryo vohasidan «ikkinchi poytaxt»ni qidirishga xojat qolmaydi, chunki u mutlaqo qarama-qarshi tomonda joylashgan.

Ko'ktepada olib borilgan arxeologik izlanishlar bu yerni miloddan avvalgi mingyillik o'rtalariga oid yirik shahar xarobasi ekanligi, shahar tarkibiy qismlaridan yirik ibodatxona qoldig'i, shahar hokimi saroyining o'rni va shaharning 100 gektarga yaqin maydonni o'rab olgan mudofaa devori topib o'rganildi. Shularni hisobga olib, o'sha yozma manbalarda eslatilgan «ikkinchi basileya», yoki «podsho shahri» aynan Ko'ktepa o'rnida bo'lganligini ta'kidlash lozim.

Bu yerda Sug'd davlati podshosining qarorgohi bo'lganligi ehtimoli yuqori. Chunki Spitamen Marakandani Aleksandr qo'shinlarining katta bosimi ostida tashlab Ko'ktepa qal'asini, ibodatxonasini va shaharning mudofaa devorlarini mustahkam ekanligini hisobga olib, shu yerda qo'shimcha kuch to'plab yana jangga tayyorlanishni maqsad qilib qo'ygan bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham yozma

manbada uni «shimolga, basileyaga ketdi» deya keltiriladi. Aleksandr qo'shinlari Spitamenni bu yerda ham tuta olmaganlaridan keyin shaharga, jumladan, mahalliy aholining eng muqaddas sig'inadigan yeri ibodatxonaga o't qo'yib yuborgan. Bu yerda qazishma ishlarini olib borish jarayonida ibodatxonaning katta yong'in tufayli halokatga uchraganligi ma'lum bo'ldi.

Xullas, Spitamen Aleksandrga qarshi kurashni payt poylab turib vaziyatga qarab amalga oshirishga harakat qildi. Yozma manbalarda keltirilishicha, Spitamen serdaraxt joy hisoblangan, yovvoyi hayvonlar ko'p bo'lgan va ov qilinadigan qo'riqxonada pistirma qo'yib Aleksandrni kelishini kutgan. Podsholar ov qiladigan qo'riqxonaning o'rni to'g'risida ham olimlar turlicha fikrlarni bildirishgan. Manbalarda bu yerdagi qo'riqxonada faqat mahalliy podsholargina emas, balki Aleksandr ham ov qilganligi to'g'risida ma'lumot bor.

Manbalarda qo'zg'olon ko'targan sug'diylarga saklar yordamga kelganliklari va makedoniyaliklardan 2000 piyoda va 300 otliq halok bo'lganligi keltirilgan. Shuningdek, Spitamen Samarqand yaqinidagi serdaraxt yerlardan biriga pistirma qo'rganligi tufayli makedoniyalik askarlardan bitta katta bo'lim askarlari halok bo'lishgan.

Shundan keyin Aleksandr vujudga kelgan xavfli vaziyatni tushunadi va Spitamen boshchiligidagi qo'zg'olonchilarga qarshi qo'shimcha kuchlarni yuboradi. Juda katta kuchni kelayotganini tushungan Spitamen Samarqand qal'asini qamalini tashlab chekinishga majbur bo'ladi. Aleksandr qo'zg'olonchilar yashiringan barcha qishloqlarni yoqib, aholisini qiradi.

Miloddan avvalgi 329-328 yilgi qish faslini Aleksandr Baqtriyaning poytaxtida o'tkazdi. Sug'dda esa yana Spitamen boshchiligida qo'zg'olon ko'tariladi, ular qal'alarni egallab Aleksandr qo'rgan satraplarga bo'ysunmayotganliklari to'g'risida xabar oladi. Bu qo'zg'olonchilarga Baqtriyaning bir nechta hududlari ham qo'shiladilar. Shunda Aleksandr yana Sug'diyonaga yo'l oladi va qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostiradi. Qirg'in shu darajada katta bo'ladiki, Sug'd shaharlari deyarli odamsiz qoladi. Diodor Sitsiliyskiyning ma'lumotiga ko'ra, 120 000 sug'diy o'ldiriladi.

Odamlarsiz, katta boyliklarni ishlab chiqaradigan ishchilarsiz katta-katta yurtlarning Aleksandrga keragi yo'q edi. Aleksandr aynan moddiy boyliklar ishlab chiqaradigan va ulardan mo'may soliq to'laydigan vaziyatni vujudga keltirish uchun harakat qiladi. Buning uchun o'zining lashkarboshilaridan biri Gefestionga Baqtriya va Sug'dda 8 ta (Arrian), Yustin ma'lumotlari bo'yicha 12 ta shaharni qayta qurishni topshiradi.

Ko'ktepa xarobalarining ichki mudofaa devori aynan shu Aleksandr davridagi kvadrat g'ishtlardan tiklangan. Shuning uchun Aleksandr buyrug'iga binoan qurilgan shaharlarning bittasi Ko'ktepaning ichki mudofaa devori doirasida qurilgan «shahar» deb hisoblash mumkin.

Ko'p o'tmay Spitamen yana boshqa jang usulini o'ylab topadi. Aleksandr Sug'diyonada «tozalash» ishlarini o'tkazayotgan bir vaqtda u Baqtriyada paydo bo'ladi. Devorda poyloqchilik qilayotgan bitta harbiy qismni hiyla ishlatish yo'li bilan yo'q qiladi. Lekin ancha o'ljaga ega bo'lib qaytib kelayotgan Spitamen boshchiligidagi qo'zg'olonchilar oldidan Marg'iyonadan kelayotgan Krater chiqdi va Spitamen boshchiligidagi qo'zg'olonchilarni tarqatib yuboradi. Ular yana cho'lning ichiga kirib yo'q bo'lib ketishadi.

Aleksandr 328 yil yozini Sug'diyonada o'tkazdi va Nautakada qishladi. Shunda Spitamen sahrodan yana ichkariga kirib sug'diylar bilan skif-massagetlar yerining chegarasiga joylashgan «Bagi» degan qal'aga yaqin yerga joylashdi. Yozma manbalarda Bagi «sug'diylar bilan skif-massagetlar o'rtasida joylashgan joydir» deb keltiriladi.

328 yil yozining oxirida Aleksandr yana Marakandaga keladi. U Zarafshon daryosida joylashgan qo'riqxonada ov qilgandan keyin Marakandada Gefestion va Artabazni kutadi. Artabaz kelib uni bu yerning hukmdori vazifasidan ozod qilishini so'raydi. Marakanda va uning atroflarini boshqarishni o'zining do'sti Klitga topshirmoqchi bo'lganligiga qaramasdan, Klitning o'limidan keyin bu vazifani Amintaga topshirgan.

Yozma manbalarda Aleksandr mast holda o'zining do'sti Klitni Marakanda qal'asida o'ldirganligi to'g'risidagi lavha ham saqlagan.

328 yilning qishini Nautakada o'tkazayotgan Aleksandr shimoldan Spitamen boshchiligidagi kelishi mumkin bo'lgan xavfni qaytarish uchun Ken boshchiligidagi katta armiyani tayyorlab qo'yadi.

Shunda Spitamen xalq orasida o'ziga nisbatan aylanib qolgan mish-mishlarni biroz kamaytirish maqsadida saklar, baqtriyalilar va sug'diylar bilan birga Ken armiyasiga qarshi hujum boshlaydi. Lekin juda katta qo'shinga ega bo'lgan Ken Spitamen boshchiligidagi qo'zg'olonchilarni hujumini qaytaribgina qolmasdan, balki ularga qarshi hujumga o'tadi. Sug'diylar va baqtriyaliklardan iborat armiya makedoniyaliklarga taslim bo'ladi. Deyarli armiyasiz qolgan Spitamen saklarga qo'shib orqaga chekinadi. Saklar yo'l-yo'lakay qochayotgan sug'diylarni boyligini talashdi. Bu ham yetmaganday orqalaridan «Aleksandr qo'shinlari Spitamenni baribir quvib keladi, yaxshisi undan o'zimiz qutulganimiz yaxshi» deb saklarning o'zlari uning boshini tanasidan judo qilib Aleksandrqa yuborishadi. Bu bilan o'zlarini Aleksandrqa taslim bo'lganliklarini namoyish qilishadi.

Xullas, Spitamen o'z xalqi, ona yurti ozodligi yo'lida mardlarcha kurashgan milliy qahramon sifatida tarixga kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston xalqari tarixi. 1jild, Toshkent, 1950
2. Shaxermayr F. Aleksandr Makedonskiy M., 1986
3. Gafurov B., Sibukidis D. I. Aleksandr Makedonskiy i Vostok, M., 1980.
4. Фозила Сулаймонова Шарқ ва Ғарб (Қадимий давр ва ўрта асрлар маданий алоқалари) Т., 1997.